

Ст. н. с. д-р Митко Димитров

СЪСТОЯНИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА НАУКА В БЪЛГАРИЯ*

Очертана е цялостна картина на съвременното състояние на икономическата наука в България, постигнато в резултат от промените в нея през последните 12 години. Анализът е осъществен в пет основни направления – предефиниране на дисциплината, основни теоретични и методологически ориентации, тематична ориентация и финансиране, обществено пространство и академични дебати и възгледи за по-нататъшно развитие. Накратко е представена ситуацията преди 1989 г., за да се позиционират и разберат по-ясно проблемите и процесите на развитие. Отделните направления са подбрани така, че да осигурят сравнимост между различните страни.

Основният извод е, че икономическата наука в България е претърпяла достатъчно сериозни и дълбоки промени в тематиката и методологията на изследване и обучение, във връзката си със световната, в т.ч. особено с европейската икономическа наука, което е добра предпоставка за успешното включване на българските икономисти в единното европейско изследователско пространство.

JEL: A11; B25; A19

Промените след 1989 г. наложиха много силен отпечатък върху развитието на икономическата наука в България. Промениха се изследваните теми, методологията, институциите за изследвания и обучение, финансирането и т.н. В същото време се осъществява много бърз процес на отваряне и интеграция на националната към световната икономическа наука.

Редица български автори са анализирали и коментирали различни проблеми или аспекти на нейната трансформация – връзката ѝ с промените в

---

* Статията е част от проект “Състоянието на три дисциплини от социалните науки в Централна и Източна Европа (ЦИЕ)”, ръководен от Макс Каасе и Вера Спаршух, финансиран от Пета рамкова програма на Европейската комисия “Подобряване на човешкия изследователски потенциал и базата за социално-икономическо познание”. Участници в проекта са Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, Budapest; Informations Zentrum Sozialwissenschaften, Berlin; Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Vienna; Maison des Sciences de l'Homme, Paris.

Авторът благодари на Л. Чаба, Фр. Турновец, Дж. Менцингер, Ю. Хорват, Т. Ковалик и всички, които участваха в обсъждането на материала на конференция в Будапеща, на Р. Аврамов, който беше дискусант за Доклада за България, на Г. Минасян и Ст. Тотев, които участваха в предварителното обсъждане на материала, и специално на рецензентите Ст. Савов и К. Миркович. Всеки от тях даде ценни бележки и препоръки, които допринесоха за подобряването на статията. Разбира се, авторът носи пълната отговорност за всички твърдения и изводи и се надява, че като първи опит да се представи цялостна картина на състоянието на икономическата наука и промените в нея през последните 12 години статията ще предизвика интерес и ще провокира дискусии, полезни за нашата наука.

обществото,¹ осъществяването ѝ във висшето образование,² в отделни области на науката,³ различни институции⁴ или връзката ѝ с предвоенната икономическа мисъл.⁵

Целта тук е да се представи състоянието на икономическата наука, социологията и политологията в 10-те страни от ЦИЕ, които са започнали преговори за присъединяване към ЕС. За да се осигури сравнимост на резултатите, към 3-те науки в 10-те страни се прилага единен подход като всички автори използват еднаква структура на изложение. В резултат се открояват някои проблеми, които не са много актуални за България, а някои други – по-актуални, са останали извън обхвата на разработката.

Анализ на ситуацията преди 1989 г.

Спектър на марксизма-ленинизма. Между 1948 и 1989 г. марксизмът-ленинизмът беше не само официалната, но и единствено разрешената икономическа доктрина в България, поставена в основата на изследванията и на обучението на студентите-икономисти във висшите училища.

През периода 1944-1948 г., успоредно с промените в политическия живот, които се характеризираха със завземането на цялата власт от комунистическата партия, беше наложено тотално господство на марксистко-ленинската идеология в икономическата наука и образование. Университетските преподаватели, изразяващи различни от официалните възгледи, бяха отстранявани от работа – пенсионирани или уволнявани.

Марксизмът-ленинизмът господстваше тотално над икономическата наука в страната през целия период до 1989 г. Почти не може да се говори за различия вътре в парадигмата. Изключенията са две – в началото на периода и през 70-те години, когато се поставят и обсъждат проблемите за пазара и пазарния характер на социализма.

---

¹ Балабанов, И. Ролята на икономическата наука в осъществяването на обществено-икономическата реформа. - Икономическа мисъл, 1996, N 3, 22-25; *Воденичаров, Б.* Реален ли е престижът на икономическата наука? – Икономика, 1995, N 11, 36-37; *Димитров, А.* Икономическата наука и икономическите промени. - Икономическа мисъл, 1996, N 3, 3-21; *Рангелова, Р.* Социални науки и етични изменения на бизнеса. - В: Социалните науки и социалната промяна в България. С., АИ "Проф. Марин Дринов", 1998, 146-155.

² 80 години Икономически университет- Варна. - Известия. Списание на ИУ - Варна, 2000, N 1; *Кънев, М., С. Савов.* Висшето икономическо образование. – Икономика, 1993, N 10, 26-27.

³ *Петков, Л.* Насоки за развитие на земеделската икономическа наука. - Икономическа мисъл, 1996, N 4, 31-39; *Цанов, В.* Икономическата наука и изследването на социалните проблеми. - Икономическа мисъл, 1996, N 4, 24-30.

⁴ *Съботинов, Н.* Българската академия на науките и европейската интеграция - състояние и перспективи. - Списание на БАН. 1999, N 1, 48-53.

⁵ ТРИФОНОВ Т. В търсене на изгубеното влияние на предвоенния български неокласицизъм върху съвременния корпоративен икономикс. - Икономическа мисъл, 2000, N 2, 3-25.

В първия случай (1948-1949 г.) един от изтъкнатите български статистици и финансисти – акад. Иван Стефанов, който по това време е министър на финансите, защитава идеята за запазване на отвореността на плановата икономика към пазарите на европейските страни.⁶ В началото на 1949 г. той е уволнен и изпратен на работа в БАН, където става основател и пръв директор на Икономическия институт. Няколко месеца по-късно е осъден на доживотен затвор по един сталинистки съдебен процес, подобен на тези в Унгария, Чехия и Полша.

Вторият път - през 70-те години, се обсъжда темата за пазарния социализъм. Тя се аргументира по-широко и по-задълбочено⁷ и е част от общите възгледи за ревизия на ортодоксалния марксизъм-ленинизъм, които се разпространяват в повечето източноевропейски страни.

През останалото време икономическата наука в България се разполага в рамките на официалната парадигма. Тогава промените в нея отразяват общите изменения в политическата система. Периодът до 1956 г. е подогматичен от следващия и е силно повлиян от сталинизма. След това и особено през 70-те и 80-те години, започват дискусии за усъвършенстване на икономическата система, но в рамките на социализма. Почти на всеки 5 години се предлагат нови икономически модели, които са призвани да решат противоречията на социалистическата икономика. Основните проблеми, които се дискутират, са за “собственика и стопанина”, “за промяната на организационната структура”, “интензивен срещу екстензивен растеж”, “стимулиране на работниците и директорите” и др. В действителност става въпрос не толкова за търсене на решения, а по-скоро за имитация на промени, които се обосновават псевдонаучно.

В самия край на изследвания период – 1989 г., в България се въвежда икономически модел, който на пръв поглед се различава радикално от марксизма-ленинизма. Държавата се оттегля от оперативното управление на предприятията, организацията наподобява заимстваната от страните с пазарна икономика фирмена организация, частната собственост под името “собственост на граждани” получава признание наред с държавната и кооперативната, стимулира се създаването на български компании в чужбина и др. Този модел не беше въведен в резултат от обществена дискусия, а беше създаден и наложен от управляващия елит. Както практиката потвърди през следващите няколко години, той се оказа много подходяща рамка за декапитализация на държавните фирми и за прехвърляне на държавни активи в собственост на представители на номенклатурата.

---

⁶ Шапкарев, П. и кол. Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов (1899 – 1999). С., АИ “Проф. Марин Дринов”, 1999, с. 10, 38.

⁷ Петров, Г. Пазарните отношения и ценообразуването при социализма. С., Наука и изкуство, 1969, с. 446; Попов, Н., А. Милошевски. Пазарните отношения при социализма. С., Наука и изкуство, 1979, с. 188.

Предвоенната традиция. Икономическата наука в България се развива успоредно на развитието и укрепването на българската държава и достига най-високия си етап в периода между двете световни войни. От средата на 30-те години на XX век започват да се разпространяват тоталитарни икономически възгледи, срещу което критично реагират представителите на установените вече традиционни икономически школи. Предвоенната традиция в икономическата наука е прекратена през периода 1944 - 1948 г., когато се налага марксизмът-ленинизмът.

Две са основните направления, около които могат да се групират икономистите – прагматично, насочено към проблемите на развитието на националната икономика, и теоретично, което обхваща поддръжниците в България на основни школи на западноевропейската икономическа теория.

Представителите на първото направление са преди всичко политици или предприемачи с амбиции в политиката. Сред тях най-ярко се открояват Стефан Стамболов, който като министър-председател (1887-1894 г.) поставя началото на протекционизма на българската индустрия, и Александър Стамболийски, министър-председател (1919-1923 г.), който акцентира върху развитието на аграрния сектор, в т.ч. и чрез създаването на кооперации.

Основни представители на второто направление са Георги Данаилов (институционално-историческата и социално-правната школа), Симеон Демостенов (субективната школа), Иван Кинкел (теория за цикличния характер на икономическото развитие). Виден представител на икономическата наука от този период е Оскар Андерсон (статистика, финанси), един от най-известните източноевропейски учени-икономисти на XX век, който повече от две десетилетия работи в България. Той, както и други учени - университетски професори и изследователи, създават школи в съответните области, играещи важна роля за разпространението на икономическата наука в нашата страна. В повечето случаи приносите на българските икономисти от предвоенния период са с теоретично-приложен характер.

Може би като най-силна трябва да бъде оценена школата в областта на статистиката. Освен О. Андерсон по това време у нас работят редица статистици, защитили докторати в престижни европейски и американски университети – Кирил Попов, Прокопи Киранов, Иван Стефанов, Анастас Тотев и др. Тази група поставя основите на модерното обучение по статистика във висшите училища и на изследванията, в които се прилагат най-новите за онова време статистически методи и подходи.

Между двете световни войни в България съществува добре изградена мрежа от институции за висше образование и изследвания по икономика. Създадени са 3 специализирани висши училища по икономика – Балкански блискоизточен институт за политически науки (1920 г., София), Висше търговско училище (1921 г., Варна) и Висше търговско училище (1936 г., Свищов). Изследвания се провеждат в Статистическия институт за стопански

проучвания към Софийския университет (1934 г.), Института за земеделско-стопански проучвания към Агронимическия факултет и др. Най-авторитетните научни издания са "Списание на Българското икономическо дружество" (1826-1944 г.) и сп. "Стопанска мисъл" (1929-1938 г.), издавано от Дружеството на икономистите-академици в България.

Влияние на западните теории. През целия социалистически период западните теории имаха ограничено и косвено влияние върху развитието на икономическата наука в България. Преводът на книги се ограничава до няколко класически автори, достъпът до оригинални издания е силно стеснен, а за приложение на съвременни методи и модели може да се говори само в иконометрията.

Справката в библиографските издания показва, че до 1980 г. у нас не е преведена нито една книга, писана от западен автор-икономист. През 1981-1984 г. се издават няколко труда на А. Смит, Д. Рикардо и др., а до 1981-1989 г. се превеждат още десетина книги по управление, повечето от които имат популярен характер, а не са научни, теоретични издания.

През този период запознаването със съвременните теории и икономически изследвания на западни автори можеше да се осъществи главно чрез контролирания достъп до съответната литература. Основните библиотеки в България – Националната библиотека, Библиотеката на БАН и др., притежаваха сравнително богати колекции от книги и списания на западни езици в областта на икономиката. Например през 50-те и 60-те години библиотеката на Икономическия институт на БАН се попълваше с няколко десетки издания годишно, а след това с по 150-200 книги, като в края на 80-те години общият им брой надхвърли 4700, т.е. около 10% от общия брой на книгите. През 1950-1959 г. годишно са се получавали 40-50, а по-късно по 150-190 периодични издания на западни езици.

Необходимо е обаче да се отбележат няколко пункта, свързани с подбора на литературата и достъпа до нея. Основната част бяха статистически материали или издания на международни организации – ООН, Икономическата комисия за Европа, Международната организация на труда и др. Сравнително малък беше броят на теоретичните издания - например от периодиката имаше само 3-4 реферирани теоретични списания.

Достъпът до западните книги и списания беше контролиран. Те бяха разделени на две групи: първата беше определена като идеологически опасна и достигането до нея не беше разрешено, а до останалите западни книги и списания достъпът беше регистрационен. Тук не коментираме подбора на литературата и достъпа до нея в изследователските центрове на Академията за обществени науки и социално управление, тъй като контролът там се осъществяваше преди всичко чрез внимателния подбор на работещите в тях.

Едва в средата на 80-те години по-голяма част от западната икономическа литература беше изнесена за свободно ползване, но в

специализирани читални зали. По това време настъпи и друга важна промяна, свързана с достъпа до западната икономическа литература. На книжния пазар се появи в превод на руски език почти всички класически автори, както и утвърдени произведения на Кендрик, Робинсън, Солоу, Харод, Самуелсън и др.

В условията на ограничен и контролиран достъп до западните теории тяхното влияние можеше да се почувства в области, които са по-неутрални към официалната парадигма, например икономическото моделиране. През 1962 г. в Икономическия институт на БАН беше създадена "Икономико-математическа лаборатория". Учебните дисциплини "Икономическо моделиране" и "Иконометрия" започнаха да се преподават в редица специалности на икономическите университети. Това даде възможност съвременни модели и иконометрични методи да бъдат използвани при анализа на икономическата действителност.

По отношение на иконометрията съществуваша два подхода. Представителите на първия⁸ смятаха, че икономическото моделиране, съчетано с компютризация на управлението, може да реши въпроса за недостатъчност на информацията и да създаде условия за внедряването на цялостна система за централизирано управление на националната икономика, като по този начин помогне за решаване на противоречията на социализма. Втората група се състоеше от прагматично насочени иконометрици, които използваха съвременните модели и методи като технически инструментариум за решаването на икономически проблеми независимо от социално-политическите условия. Основният интерес беше насочен към баланса на междутрасловите връзки, моделите за оптимизация, прогностичните модели, изследването на операции, теорията на масовото обслужване и др.

Като влияние на западните теории може да се оцени засиленият интерес към кибернетиката и нейното въздействие върху икономическата теория и управлението.⁹ Разисквани бяха проблемите за информационната основа на стойността, за кибернетичната основа на управлението на икономическите системи и др., но като цяло това направление остана с ограничено влияние.

Вследствие на засиления интерес към развитието на малките и средните предприятия (МСП) в развитите страни и на една програма за изграждане на такива в България, от средата на 80-те години започнаха да се дискутират проблемите на този сектор. Това даде възможност да се защитава възгледът, че МСП са жизнени, необходима съставна част на всяка

---

⁸ Матеев, Е. Структура и управление на икономическата система. С., Наука и изкуство, 1987, 595 с.

⁹ Николов, И. Кибернетика и икономика. С., Наука и изкуство, 1968, 340 с.

съвременна икономика и да се ерозира схващането, че социалистическата икономика трябва да се състои само от големи предприятия.

Опозиционни дейности. Много е трудно да се говори за наличие на опозиционна активност в България преди 1989 г. Поради установения след 1948 г. тотален контрол върху обществената дейност не съществуваше възможност да бъде публикувано мнение на икономисти с опозиционни възгледи. Забранено беше и разпространението на статии и книги на български автори с подобни схващания, издавани в чужбина.

В България съществуваха и се разискваха становища, различни от официалните. Тук могат да бъдат причислени споменатите вече дискусии за пазарния характер на социализма, за възможностите да се използват съвременни математически модели и методи за анализ и т.н., но всички те бяха представяни като стремеж към усъвършенстване на социалистическата икономическа система или като насочени към решаването на технически проблеми, които нямат нищо общо с политиката. Различието във възгледите не беше свързано с опозиционна активност, породена от разграничаването на техните автори от официалната идеология.

Предефиниране на дисциплината след 1990 г.

Промяна на парадигмите. Веднага след демократичните промени в България (ноември 1989 г.) марксизмът-ленинизмът беше изоставен като единствена основа за икономическата наука. Демократичните ценности и пазарната икономика се възприеха много бързо и лесно от преподавателите и изследователите в тази област. Това обаче е външната страна на промяната. Реалната трансформация на възгледите, овладяването и прилагането на нови подходи и научен инструментариум в действителност отне много по-дълъг период. За разлика от точните или природните науки в икономиката всички преподаватели и изследователи трябваше да се преквалифицират в нови, различни области. В най-малка степен това важеше за иконометриците и статистиците, но дори и там преквалификацията беше необходимо условие за успешна научна дейност.

Основните пътища, чрез които се осъществи и все още продължава преквалификацията са самообучение, участие в програми на западни университети и в съвместни изследвания в смесени колективи Изток-Запад. Повечето учени, особено от младото и средното поколение, използваха и трите начина за преквалификация в избраните от тях нови области на преподаване и изследвания.

В процеса на промяна на парадигмата много ясно могат да бъдат разграничени два периода - до 1994-1995 г. и след това. Първият период се характеризира с масово навлизане в обучението на преведени или преразказани учебници. Не са редки случаите, когато се наблюдава само подражателно заместване на термини, използване на "пазарен език" на изложението, без по същество да се променя старото съдържание на

дисциплината. Показателно е също, че през този период почти нямаше защитени дисертации по икономика и броят на хабилитациите силно намаля.

През втория период беше осъществена реална промяна на парадигмата чрез преквалификация на учените. Характерните явления за първия период все още съществуват, въпреки че те вече не са преобладаващи и тяхното значение намалява.

Промяна на елитите. Този процес е тясно свързан със способността за преквалификация, но има и много ясно изразени възрастови, властови и институционални измерения. Обхватът на "елита" на икономическата наука се разпростира до ръководствата на икономическите университети, факултети и катедри, на изследователските институти и центрове, научните съвети на тези звена, специализираните научни съвети и състава на националните акредитационни и атестационни комисии.

Като цяло може да се каже, че съставът на посочените органи претърпя немалки промени през изминалия период. Промяната се осъществи главно по естествени причини, но на отделни етапи този процес беше ускорен от "меки" административно-политически мерки. Закрити бяха институтите на БКП, за 5 години беше ограничена възможността на членове на ръководствата на бившата комунистическа партия да заемат ръководни постове в университетите. Насърчи се подмладяването на състава на посочените органи и се въведе система за акредитация на институциите и атестация на преподавателите и изследователите, което подпомага и нормализира процеса на естествената смяна на елитите.

Нови институционални структури. След 1989 г. в България бяха осъществени чувствителни промени в институционалните структури на икономическата наука. Тук се включват закриването на партийните центрове за обучение и изследване, реструктурирането на останалите, създаването на нови, предимно неправителствени или частни университети и изследователски центрове. Без да е революционна, промяната в институциите беше достатъчно значима, за да даде възможност за осъществяване на процеса на предефиниране на икономическата наука.

В БАН беше извършено широкообхватно реструктуриране на институтите в областта на икономическата наука. Институтът за международни отношения и социалистическа интеграция беше закрит; Икономическият институт беше реструктуриран след институционална акредитация и атестация на заетите. В резултат от тези мерки броят на изследователите-икономисти в БАН намаля повече от 4 пъти.

Институциите на висшето образование по икономика също претърпяха големи изменения. Съществуващите три икономически университета (в София, Варна и Свищов) промениха вътрешните си структури и започнаха реструктуриране на учебните си програми съобразно изискванията на нововъведената тристепенна система на обучение – бакалавър, магистър и

доктор. Беше създадена Национална агенция за оценка и акредитация (НАОА), чиято задача е да прецени доколко университетите, факултетите, катедрите и учебните програми отговарят на съвременните изисквания за висше образование.

В седем университета (Софийски университет, Великотърновски университет, Югозападен университет, Тракийски университет, Технически университет, Лесотехнически университет, ССУ) се създадоха икономически факултети. Открити бяха и четири нови частни университета (Нов български университет, Американски университет, Бургаски свободен университет, Варненски свободен университет), в които обучението по икономика заема сериозно място. Създадоха се и 4 нови частни колежа – в София, Ботевград и два в Пловдив, специализирани в обучение по икономика.

Изследователските институти, които бяха свързани с правителството, претърпяха съществени промени. Бяха закрити или приватизирани отрасловите институти към отделните министерства и Комитетът за планиране. Създаде се Агенция за анализи и прогнози, която в началото беше към Министерския съвет, а през последните пет години е към Министерството на финансите. Тази институция, както и аналитичният отдел с изследователски център към БНБ, изготвят месечни, тримесечни, шестмесечни и годишни доклади за състоянието на българската икономика и други изследвания.

В неправителствения сектор бяха изградени много нови изследователски центрове. В областта на икономиката са регистрирани няколко десетки, но само малка част от тях (Център за икономическо развитие, Институт за пазарна икономика, Клуб "Икономика 2000", Център за развитие на предприемачеството - УНСС, Център за либерални стратегии) се утвърдиха и успяха да заемат своя ниша в икономическите изследвания.

Обобщено, може да се твърди, че в резултат от посочените промени е създадена нова мрежа от изследователски и образователни институции, която предоставя условия за провеждане на плуралистични икономически анализи.

Възстановяване, репатриране, нови миграции. Поради липсата на ясно изразена опозиционна дейност не е поставян въпросът за възстановяване позициите на учени, които са били преследвани от режима. В самия край на социалистическия период (1989 г.) четирима университетски преподаватели, единият от които професор по политическа икономия, изразиха протест срещу личния режим на Тодор Живков, заради което изпаднаха в немилост. Веднага след ноември 1989 г. техните права бяха възстановени.

Няма случаи на върнали се от емиграция известни икономисти-изследователи. Беше установено обаче ползотворно сътрудничество с някои българи, работещи в западни университети, за разработването на съвместни проекти или публикации.

През последното десетилетие се увеличи броят на учените-икономисти, които емигрираха от България. Това са представители предимно на младото и средното поколение. Някои от тях заемат добри позиции в университети и изследователски центрове, вкл. и такива на международни организации. Освен отрицателно, този процес има и положително влияние, защото създава условия за разширяване на географския обхват и за по-задълбочено изследване на икономическата проблематика, свързана с България.

Основни теоретични и методологични ориентации

Възобновяване и адаптиране на основни предвоенни традиции. Твърде голяма е дистанцията във времето, както и развитието на икономическата теория през втората половина на XX век, за да можем да очакваме възобновяване на предвоенните школи в България. Засилва се интересът към теоретичното наследство и към приноса на лицата, които са играли роля не само като учени, но и като бизнесмени и политици са провеждали определена икономическа политика. Като пример може да послужи периодично възобновяващият се интерес към личността на Ст. Стамболов и неговата политика за насърчаване развитието на българския бизнес. В повечето случаи се осъзнава, че протекционизмът е невъзможен в съвременния свят. Възроденият интерес води до по-точна оценка на личностите и събитията от историята на икономическата и политическата теория.

Нови асиметрии Изток – Запад. Когато оценяваме (а)симетрията в участието и приноса на българските и западните учени-икономисти, трябва да имаме предвид няколко основни момента.

През изминалите 12 години беше направена голяма крачка в интеграцията на българската икономическа наука към световната. Реализираха се редица съвместни изследователски и образователни проекти, проведоха се десетки съвместни научни конференции, стотици български учени-икономисти участваха с доклади на международни конференции. По-голямата част от изследователите и преподавателите бяха на краткосрочни или дългосрочни специализации в престижни изследователски центрове и университети. Много от тях познават добре и работят заедно с утвърдени специалисти в своята област. Голямата част от публикациите на световните езици, издадени в списания, книги и сборници, са съвместни.

Поради спецификата на изследваната проблематика - прехода към пазарна икономика, присъединяването към ЕС, характерните проблеми на Югоизточна Европа и България, сътрудничеството беше необходимо условие за успешната реализация на международните съвместни проекти. Трансферът на "ноу-хау" от Запад към Изток по необходимост трябваше да се съчетае с експертните знания на българските участници за спецификата на страната и региона. Това беше и продължава да бъде процес на

запълване на празнотите в познанията на българските икономисти в теорията и методологията и постепенно преодоляване на огромната асиметрия в познанието, която съществуваше в началото на периода.

Нови изследователски подходи. Като цяло може да се говори за пълно обновяване на методологическия и методическия апарат на изследване. Начините са два - овладяването на нови, неизползвани преди подходи и прилагането на познати, но неизползвани подходи, поради това, че икономическата практика не е имала потребност или обществено-политическите условия не са позволявали тяхното прилагане.

Процесът на трансформиране на икономическата наука засегна и съотношението между количествени и качествени подходи - нарасна значението на количествените подходи за придобиване на нови знания. Емпиричните изследвания и индуктивният метод намериха много широко приложение. Разнообразиха се подходите за изследване на предприятията. Много често се използват изследването на случаи (case study) и извадковите анкетни проучвания чрез въпросници.

Тематична ориентация и финансиране

Преходът като основен или изключителен обект на изследване. Преходът към пазарна икономика даде много силно отражение върху характера и обхвата на икономическите изследвания след 1989 г. Това е естествено, защото цялата икономика трябваше да бъде трансформирана и реструктурирана, процесът беше стартирал, а пътищата, подходите и резултатите не бяха ясни. Проблемите, които трябваше да се изследват, бяха общи за всички източноевропейски страни, въпреки че в България много от тях се проявяваха със специфична острота и последователност.

Един от първите въпроси, по които възникнаха остри дискусии, беше за дълбочината и последователността на реформите - дали да се осъществяват шоково, или чрез малки последователни стъпки. Както е известно, решенията, които се предлагат в това отношение, са в много голяма степен политически обвързани. В България проблемите се решаваха крайно непоследователно. През по-голямата част на първите 8 години на прехода се имитираха реформи, а нежеланието за бързи, цялостни промени се аргументираше със загриженост за запазване на жизненото равнище на населението. В крайна сметка българската икономика достигна един от най-големите спадове сред източноевропейските страни, съчетан с тотална декапитализация на държавните предприятия и масово обедняване на хората. Едва през 1997 г. беше постигната макростабилизация и икономиката започна да расте с умерени темпове от 3-5% годишно.

Друга група дискутирани проблеми бяха свързани със структурата на собствеността и процеса на приватизация. В началото на прехода бяха широко разпространени възгледите, че пазарна икономика може да функционира успешно и при преобладаваща държавна собственост и затова

няма защо да се бърза с приватизацията на държавните предприятия. Нейното забавяне у нас беше съчетано с реален отказ от страна на държавата да контролира държавните предприятия, което улесни тяхната декапитализация. Свързани с това са и въпросите за реструктурирането на предприятията. Сред основните дискутирани теми в тази област могат да се отбележат управленското и организационното реструктуриране, финансовото оздравяване и проблемът за лошите кредити.

Друг голям кръг от изследвани и дискутирани въпроси е свързан със социално-икономическите проблеми при прехода – безработицата и пазара на труда, трансформирането на пенсионната и осигурителната системи.

Съществена промяна в темите на изследване настъпи след 1997 г. Причините за това са няколко: въвеждането на валутен борд, който осигури макроикономическа стабилност, приватизацията на по-голямата част от държавните предприятия, започналите преговори за присъединяване към ЕС. По такъв начин част от разискваните преди това проблеми намериха решение. По-успешният опит на страните от ЦИЕ, осъществили по-дълбоки реформи, също даде отговор на част от въпросите. Като резултат фокусът на изследванията, особено след 1999 г., беше преместен от прехода към пазарна икономика към присъединяването на България към Европейския съюз.

Един от най-дискутираните проблеми след 1997 г. е този за валутния борд. Поради неговата важност той се разглежда както самостоятелно, така и от гледна точка на присъединителния процес. В действителност дискусиата се инициира от критиците на валутния борд, които периодично намират поводи да я възобновят. Техните основни доводи се свеждат до това, че той намалява конкурентно-способността на предприятията, увеличава търговския дефицит, не позволява да се повишават доходите, което би могло да се използва като лост за ускоряване на растежа на икономиката. Привържениците на валутния борд се аргументират, че макроикономическата стабилност улеснява рационализирането на предприятията, че причината за търговския дефицит не е бордът, тъй като е присъщ на всички страни от ЦИЕ, че България има реален и естествен път да излезе от него чрез присъединяването си към ЕС и замяната на лева с евро. Освен това платежният баланс е равновесен, а валутният резерв се увеличава, което не поставя на дневен ред обсъждането на въпроса за излизане от валутния борд.

Присъединителният процес се анализира от различни страни. Дискутират се сроковете за присъединяване на България към ЕС от гледна точка на готовността на страната да покрие икономическите критерии за членство и необходимостта от подобряване на конкурентоспособността на икономиката. Правят се оценки на вероятните ползи и загуби след присъединяването. След кризата в Косово и иницирането на Пакта за стабилност актуалност придоби въпросът за съотношението между балканското икономическо сътрудничество и европейската интеграция. Често се изказват опасения, че по-силният акцент към сътрудничеството в региона,

в който само България и Румъния са започнали преговори за присъединяване, може да забави или дори да замести членството в Европейския съюз.

През изминалия период изследователите включваха в сферата на своя интерес и други проблеми - например за корпоративното управление, за МСП и за скритата икономика. При корпоративното управление се анализираше корпоратизацията на държавните предприятия, възможностите на системата на контрол да бъде ефективна, защитата на миноритарните собственици и др. При МСП - развитието на сектора, финансирането на предприятията, идентифицирането на целеви групи за подпомагане и др. При скритата икономика - измерването, причините и факторите за съществуването ѝ и намаляването на нейния обхват. Заедно с това се проявява засилен интерес към корупцията - измерването, причините и факторите, най-засегнатите области, влиянието ѝ върху икономиката и връзката с присъединителния процес.

Избор на теми. Изборът на теми за изследване се осъществява както на институционално, така и на индивидуално равнище. Във втория случай това става най-често чрез външно финансиране на проектна основа и тогава много силно влияние оказват приоритетите на финансиращите институции и изследователски програми.

Националните академични изследователски институции определят приоритетите на изследвания, съобразявайки се с тези на страните и потенциала на техните сътрудници. След започването на преговорите за присъединяване например Икономическият институт на БАН определи следните приоритети на своята изследователска дейност: "Стратегия за икономическото развитие на България в контекста на присъединяването ѝ към Европейския съюз", "Конкурентоспособността на българската икономика в единния европейски пазар", "Преструктуриране на предприятията и усъвършенстване на тяхното управление", "Социална политика и заетост", "Адаптиране на българското земеделие към механизмите на единната аграрна политика на ЕС", "Развитие на териториалните общности и опазването на околната среда" и "Развитие на интеграционните процеси и външноикономическа политика в процеса на присъединяване".

Неправителствените изследователски центрове са два вида - със и без ясно формулирана област на изследване. Първите се стараят да реализират проекти в областта, в която се чувстват силни като изследователи. Втората група центрове се стремят да получат максимален брой проекти, често в различни области. В повечето случаи те нямат голям постоянен състав и разчитат на външни експерти за изпълнението на възложените проекти.

Влияние на тематичните ориентации върху институционалните структури. Промяната в тематичната ориентация на икономическите изследвания съвсем определено се отрази както върху институционалната

структура на икономическата наука в България, така и върху вътрешната организационна структура на по-големите изследователски центрове.

Неправителствените изследователски центрове са създадени изцяло в съответствие с новите проблеми, актуални за икономическото развитие на страната. Пазарната икономика, развитието на предприемачеството, икономическото развитие, икономическата политика, изследването на демокрацията, либералните стратегии - това са част от ключовите думи, съдържащи се в наименованията на тези центрове, които показват ясно ориентацията на техните изследвания.

В правителствения сектор бяха закрити много институти именно защото тематичната им ориентация беше неадекватна на новите проблеми (например централизирано управление и планиране на национално и отраслово равнище). Новосъздадените центрове, например Агенцията за икономически анализи и прогнози, съответстват на новите реалности както по подбор на изследователите, така и по тематичната си ориентация.

Преструктурирането на академичните институти също е обусловено от промяната на темите на изследване. Институтът за Международни отношения и социалистическа интеграция беше закрит основно заради неадекватността на предишната му тематична ориентация. Икономическият институт беше акредитиран, бяха определени новите области на изследване, в резултат на което вътрешната му структура коренно се промени.

Частно срещу обществено финансиране. Измененията в структурата на финансирането са една от най-съществените промени, засягащи икономическата наука. По обем финансирането е недостатъчно, а според източниците си е диверсифицирано, но непълно по обхват.

Бюджетното финансиране беше рязко съкратено не само в абсолютен обем, но и като дял в БВП. Част от бюджетните средства се отпускат за проектно финансиране чрез Фонда за научни изследвания. Средствата за него обаче са много малко, а делът на всички обществени науки във фонда е нищожен - 3%.

Бизнесът практически не играе роля като средство за финансиране на икономическата наука. Тежкото финансово състояние на компаниите и липсата на стимули за финансиране и спонсориране на изследванията досега не са позволявали на бизнеса да участва в този процес.

Международните програми са основен източник за проектно финансиране на изследванията. За неправителствените изследователски центрове те са почти единственият източник, а за част от организациите, получаващи бюджетна субсидия, това е важно средство за диверсифициране на тяхното финансиране.

Общественото пространство и академичните дебати

Дебатирани теми, проблеми, методи. Проблемите на академичната наука и висшето образование бяха предмет на многократни дискусии в общественото

пространство. Обсъждаха се организацията, реструктурирането и финансирането на науката, както и връзката между изследвания и образование.

В резултат от обсъжданията беше приет нов Закон за висшето образование и започна реструктуриране на образователната система. Въведе се тристепенна образователна схема, съобразно изискванията на която започна реструктуриране на учебните програми и съдържанието на дисциплините и стандартите, контролирано от НАОА. Полагат се усилия за усъвършенстване на управлението и подобряване на материалната база на университетите.

През последните 12 години интересът към обучението по икономика в България е много голям. Повече от 10 пъти нарасна броят на студентите-икономисти. Това даде възможност да бъдат открити нови факултети и филиали. В редица случаи обаче те нямат достатъчно добри програми или квалифицирани преподаватели. Рязко увеличеният брой на студентите не подпомага реструктурирането, защото позволява лекциите да се четат и от преподаватели, които не са променили съществено съдържанието на учебните дисциплини. Очакванията са, че НАОА ще съдейства за отстраняване на част от слабостите чрез изискванията, които се поставят пред университетите, факултетите, институтите и програмите на специалностите при тяхната акредитация.

Дискусиите за реструктуриране на академичната наука доведоха до съществени промени. Закрита беше Селскостопанска академия, а нейните институти преминаха на директно подчинение на Министерството на земеделието. В Българска академия на науките се извърши акредитация на институтите и атестация на учените, в резултат на което броят им намаля съответно с 20 и с 40%. Последствията от реструктурирането бяха много по-големи за икономическата наука. Закрит беше единият от двата института, а броят на учените намаля повече от 4 пъти.

Много остро се дискутираше въпросът за необходимостта от съществуване на Академия с изследователски институти. Доводите "против" бяха, че това е съветски тип институция, че в развитите западни страни наука се прави от изследователски центрове в университетите. Аргументите "за" се обосноваваха с това, че Академията на науките в България е национална институция с дългогодишни традиции и дори е създадена преди освобождението на страната, че в редица западно-европейски страни съществуват национални мрежи от изследователски центрове и че закриването на институтите към Академията ще се отрази неблагоприятно върху националния научен потенциал. Това, с което са съгласни и двете страни, е че наука и образование трябва да се осъществяват заедно.

За икономическата академична наука решението на този проблем се търси в отварянето на Икономическия институт при БАН към обучението на студенти. Институтът създаде съвместен стопански факултет с

Великотърновския университет и обучава студенти от негово име. Освен това са организирани съвместни магистърски програми и с други университети. Този подход дава възможност да се намери решение на проблема за съчетаване на обучението и изследванията в една институция.

Основни академични списания. Основните академични икономически издания в България са сп. "Икономическа мисъл" и поредицата "Икономически изследвания". Двете издания се реферират в Journal of Economic Literature/EconLit.

Сп. "Икономическа мисъл" излиза в 6 книжки годишно и покрива целия спектър на икономическата проблематика. То е национално научно-теоретично списание, което се издава от Икономическия институт на БАН. В редколегията участват известни учени-икономисти, представители на основните академични центрове в страната. Приемат се статии с доказани научни достойнства и приноси в икономическата теория и практика. Всяка статия се рецензира поне от двама членове на редколегията. Публикуват се материали от известни чуждестранни автори (както класически, така и съвременни), като част от тях са писани специално за списанието. Всички статии имат резюме на английски език.

В сп. "Икономическа мисъл" се разискват въпросите на икономическата реформа и стопанската политика в българската икономика, вкл. проблемите на финансовата система, приватизацията, новата индустриална политика и развитието на приоритетните производства и сектори на българската икономика, социалните проблеми, международното икономическо сътрудничество и интеграцията в световните икономически структури.

От 1985 до 1992 г. списанието издава по 1 брой годишно на руски и английски език, а от 1992 г. досега излиза по 1 книжка на английски език, в която са включени статии от български автори, анализиращи проблемите на националната икономика.

Списанието се издава в тираж от 500 бр. От тях над 90 бр. се разпространяват в най-големите библиотеки и научни центрове в света.

В "*Икономически изследвания*" се публикуват студии с резултати от научни изследвания, посветени на важни и интересни съвременни икономически проблеми. Обемът на студиите е по-голям – до 40 страници

Поредицата "Икономически изследвания" започва да излиза през 1950-1953 г. като "Известия на Икономическия и Правния институт"; през 1954-1974 г. получава заглавието "Известия на Икономическия институт", а през 1985 г. започва да се публикува със сегашното си име. От 1998 г. поредицата да се издава от Икономически институт на БАН, съвместно със Стопанска академия "Д. А. Ценов", а от 2000 г. - и с Икономически университет- Варна. От 2001 г. изданието е с национален обхват.

В "Икономически изследвания" се представят резултатите от изследванията на учени от цялата страна по широк кръг икономически проблеми - икономическа политика, отраслово реструктуриране, регионална и екологична политика,

финансови и фискални проблеми на прехода, собственост и поведение на фирмите, социално осигуряване, външно-икономически отношения и европейска интеграция. Студиите се публикуват след две положителни рецензии. Всяка студия е придружена с резюме на английски език.

“Икономически изследвания” излиза в три книжки годишно с тираж 500 бр. Освен в България то се разпространява в повече от 50 големи библиотеки в света – национални, на международни организации, на известни университети.

Публикации на световните езици. Отварянето на страната след 1989 г. се отрази изключително благоприятно върху възможността да се публикуват изследвания на български автори на световните езици и преди всичко на английски. Това е особено важно за икономическата наука. Представителите на другите области, например природни и точни науки, имаха възможности да общуват със световната наука, в т.ч. да публикуват в утвърдени научни издания и преди 1989 г. За икономическата наука това беше почти невъзможно.

Публикациите не са разпределени равномерно между различните езици. Най-много (над 90%) са тези на английски. Това се отнася както за статиите в списания, така и за книгите. Причината вероятно е ролята, която играе английският език като средство за общуване в съвременната наука. Много от известните списания или издателски къщи, дори и когато не са в англоезични страни, публикуват на английски. Освен това той е работният език на почти всички конференции и е нормално докладите от тях да се издават на този език.

Географското разпределение на публикациите е твърде широко. С най-голям дял са европейските страни - Великобритания, Франция, Германия, Холандия, Белгия, Гърция и др. От страните извън Европа най-често се публикува в САЩ и Япония. Списанията, в които се издават най-много български автори-икономисти, са Europe-Asia Studies, МОСТ-MOST, South East Europe Review, Economic Systems, Revue d'etudes comparatives Est-Ouest. Към тях трябва да се добавят и сериите на ILO, World Bank и др. международни организации. От известните издателски къщи най-много публикувани книги има от Avebury/Ashgate, Edward Elgar Publ, Kluwer Academic Press, Dartmouth Publ. Co.

Част от публикациите на английски език се издават и в България. Освен в английския брой на сп. "Икономическа мисъл", резултатите от редица съвместни изследователски проекти и международни конференции също се отпечатват от български издателски къщи на английски език.

Основната част от публикациите са свързани с проблемите на прехода и на присъединяването на България към ЕС и са поместени в списания, които са специализирани за тази тематика. Все още са малко статиите в теоретични списания, специализирани за отделните области на икономическата наука като International Journal of Urban and Regional Research, Small Business Economics, Economic Analysis. Причините са две: първо, проблемите на прехода и

присъединяването са най-актуални и най-изследвани; второ, необходимостта от тотална преквалификация на икономистите и краткото време, което е изминало след това, не са дали възможност за натрупвания, позволяващи на българските икономисти да направят теоретични приноси.

Нови наръчници, бази данни. След 1989 г. настъпи съществено подобрение по отношение на достъпа до нова икономическа литература, издавана както в България, така и в други страни.

През първите години липсата на нова литература се запълваше предимно чрез закупуване и дарения. Последните, особено на учебници, изиграха важна роля предвид финансовите затруднения, които изпитва България, подобно на други източноевропейски страни. Големите университетски и научни библиотеки получиха като дарение учебници по основните икономически дисциплини. Най-активни бяха фондация "SABRE", фондация "Фолксваген" и др. Колекцията на Едуард Елгар с основни трудове по икономика (15 т.), на Норт Холанд с наръчници по главните икономически области (15 т.) и други поредици с ключови произведения и справочни книги също бяха доставени в по-важните библиотеки.

Веднага след 1989 г. в България започна издаването на нова икономическа литература, първоначално преводна, а впоследствие и оригинална. Бяха написани нови учебници почти по всички учебни дисциплини. Започна издаването на справочна литература. Предстоящо (2002 г.) е публикуването на Икономическа енциклопедия, която съдържа 5000 статии и икономически термини.

Възгледи за по-нататъшното развитие

Международно сътрудничество. След 1989 г. икономическата наука в България направи важни стъпки към преодоляване на изолацията си. Установени бяха трайни отношения с основните изследователски центрове преди всичко от страните от ЕС, но също и с такива от други държави. Българските изследователи натрупаха опит чрез специализации и участие в редица съвместни международни проекти и конференции.

Най-динамичната област е сътрудничеството със страните от ЕС. България е една от държавите, която преди 1989 г. практически почти нямаше научни контакти със западната наука. Сътрудничеството беше улеснено от стартирането на изследователските програми на Съюза за подпомагане на изследванията в преходните икономики.

Една от програмите с най-голямо влияние върху сътрудничеството е ACE. В нея българските икономисти се представиха сравнително успешно, спечелвайки проекти, съизмерими с тези, спечелени от Унгария или Чехия. Силно влияние оказаха също програмите COST, TEMPUS (за реструктуриране на висшето образование), икономическите програми на НАТО и др.

В рамките на международните програми най-активно беше сътрудничеството с Великобритания и Германия. Втората група страни по интензивност на контактите включва Гърция, Франция, Белгия и Холандия.

Сътрудничеството с източноевропейските страни се определя главно от два фактора - близост на изследваните проблеми и възможност за външно финансиране. Затова най-интензивни бяха и са връзките с тези, с които България участва в едни и същи международни програми за финансиране - присъединяващите се страни. Сред тази група най-голямо е сътрудничеството с централноевропейските страни - Полша, Унгария и Чехия. Поради географската близост добре е развито сътрудничеството и със съседните балкански държави.

Международните програми, финансиращи сътрудничеството в икономическите изследвания, са добра база за формиране на изследователски мрежи. За България многостранното сътрудничество има по-голямо значение от двустранното. Когато този процес е напреднал, тогава той продължава да се развива дори и при двустранните проекти.

Международното сътрудничество в преобладаващата си част е базирано на проекти. То се осъществява предимно на неформална основа, като в много случаи се взема предвид и институционалната принадлежност на изследователите. Опитът от първата година след отварянето на Петата рамкова програма за България показва, че участието е преди всичко като партньори в съвместни изследователски проекти. Постигнатите досега резултати от другите изследователски програми са добра предпоставка българските изследователи-икономисти да се включат успешно в единното европейско изследователско пространство.

Влияние на присъединяването. Присъединителният процес влияе върху икономическите изследвания в няколко посоки. Средствата, отделяни за финансиране, се увеличават. Променя се тематичната ориентация на програмите. България, подобно на другите присъединяващи се страни, получи достъп до изследователските програми на ЕС. Това открива нови възможности за финансиране, но в същото време е предизвикателство пред участниците. Приоритетите на европейските програми са свързани с проблемите на ЕС, а не с проблемите на страните от ЦИЕ, както беше например с програма ФАР. Тогава учените от ЦИЕ имаха сравнителни предимства като местни изследователи, което им помагаше да бъдат конкурентни в разработването на близка до тях проблематика.

Друга съществена промяна под влияние на присъединителния процес е повишеният прагматизъм на изследванията. Основната част от средствата за подпомагане на присъединяването са насочени към инвестиционни проекти, в т.ч. инфраструктурни, за подобряване на капацитета на администрацията, мениджърите и предприемачите, за подпомагане на селското стопанство и за

регионално развитие. Има и средства, предвидени за изследвания, но с много силно изразен приложен характер.

Очертаните разнопосочни насоки на влияние на присъединителния процес върху икономическите изследвания ще поставят нова предизвикателства пред адаптацията към тях както на изследователите, така и на изследователските институции.

Проблемът "изтичане на мозъци" не е много голям за българската икономическа наука. В сравнение с други страни или други научни области у нас, например информатиката, той е сравнително маловажен.

Процесът на емигриралите учени има свои върхове - 1991-1992 г. и 1994-1995 г., което показва, че е тясно свързан с влошаването на икономическите и политическите условия за работа. Общият брой на напусналите страната учени-икономисти по експертна оценка не надхвърля 20 човека. По-голям е броят постоянно работещите в чуждестранни университети, изследователски центрове, вкл. и в такива на международни организации, които са завършили образованието си и са започнали кариерата си извън България.

В определени рамки "изтичането на мозъци" има положително влияние върху местната наука. Увеличават се възможностите за засилване на сътрудничеството с други изследователски центрове, за участието в проекти и организирането на съвместни конференции и работни срещи. Това също е предпоставка за повишаване на интереса към проблемите на страната и разширяването на географския обхват на изследването на тези проблеми.

В бъдеще може да се очаква, че "изтичането на мозъци" няма да приема размери, които да застрашат националната наука. Перспективите са по-скоро за засилване на краткосрочната и дългосрочната мобилност на българските учени-икономисти като част от интеграцията в европейското изследователско пространство.

12.IV.2002 г.